

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Марченко Михайло. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. – К.: Видавництво «Промінь», 2012. – 208 с.

Перед читачами цієї монографії незвичайне видання, в якого своя драматична історія. Немає вже серед нас її автора – талановитого українського історика, першого радянського ректора Львівського державного університету імені Івана Франка, доктора історичних наук, професора Михайла Івановича Марченка. Проте його думки, оригінальне викладення історичних фактів, версій, гіпотез як непересічного вченого заслуговують на увагу. Книга Михайла Івановича присвячена героїчним сторінкам боротьби та взаємин Київської Русі з кочовими народами до татаро-монгольської навали. Друком ця книга вийшла завдяки рішенням вченої ради Інституту історії України НАН України та учню професора і її упоряднику монографії, кандидату історичних наук Віктору Ткаченку.

Монографія складається з трьох розділів. У першому з них «Кочові племена і народи» мова йде про населення Східної Європи в першому тисячолітті н. е. та початкові свідчення про слов'ян. Особлива увага звертається на наслідки гунської експансії в Європі, боротьбу слов'ян з аварами, появу хазар та утворення Хазарського каганату. Зазначається, що в історичному житті Східної Європи в передслов'янській період важливе місце належало скіфським племенам, які відносилися до іраномовної групи племен, що з'являлися на початку першого тисячоліття до н. е. Охарактеризувавши три основні групи скіфів (царську, орачів та кочівників) і сарматів, посилаючись на письмові свідчення римсько-візантійських істориків, М. Марченко стверджує, що формування слов'янських племен Східної та Центральної Європи відбулося дійсно у першому тисячолітті до н. е. Саме в цей період завершився процес загальнослов'янського етногенезу і розпочалася нова сторінка історії – історія слов'янських народів, що стало в свою чергу етногенезом східних, західних і південних слов'ян. У подальшому автор зупиняється на історії східних слов'ян. Розвиток економічного, політичного і культурного життя слов'ян в період, коли їх у писемних свідченнях називають венедами, а потім антами і склавинами, характеризується значним кроком уперед у формуванні їхньої етнічно-полемічної єдності. Головними джерелами вивчення цього поступу в історичному житті слов'ян стали археологічні пам'ятки.

Ранній етап в історії східних слов'ян збігається з часом «великого переселення народів», яке значною мірою захопило Південно-Східну Європу. Наприкінці II – на початку III ст. н. е. з пониззя Вісли почали свій рух на південь войовничі північно-германські племена – готи (вельбарської археологічної культури). У розпалі боротьби слов'янських племен з готами в Південно-Східну Європу з Азії прорвалися багатолюдні племена гунів (хунну). На переконання вченого, гуні, як народ, що утворився у II – IV ст. внаслідок змішування тюркомовних хунну, прийдшлих племен з Внутрішньої Монголії і угорських племен Приуралля та Поволжя, включав у себе багато місцевих європейських племен [с. 19].

Зруйнувавши Пантікапей і міста на Боспорі Кіммерійському, гуні на чолі з каганом Баламбером підкорили остготів і вестготів та вирушили на захід через Дунай на Константинополь, через Дунайську рівнину в Центральну і Західну Європу. У 410 р. гуні тепер уже на чолі з Алахіром захопили і зруйнували Рим. Гунський племінний союз досяг могутності за царя Атілли (433–545 рр.). За двадцять років він завоював Середньо-Східну Європу. Його данниками стали Західна і Східна Римські імперії.

Центр своєї держави Хунгарії Ахілла переніс на Дунайську рівнину (сучасна Угорщина). Після смерті Атілли велика гунська держава розпалася під ударами Візантії. Гуни асимілювалися серед європейських народів. Такою була концепція професора М. Марченка на відміну від домінуючої на той час версії інших учених про те, що гуни були державним союзом слов'янських племен, які проживали в Придніпров'ї [с. 21].

Спустошливий рух гунів і сумний кінець його ніби підводить підсумок одному з перших найдраматичніших епізодів «великого переселення народів», початком якого стало переміщення північно-германських племен з Прибалтики на Північне Причорномор'я. Криваві події, пов'язані з експансією гунів, дорого коштували, зазначає автор, багатьом племенам і народам, що було пов'язано з великими жертвами. Проте вони знаменували кінець рабовласницькому античному періоду в історичному розвитку і поступово відкрили дорогу новій добі в Європі і Малій Азії. Після напівдержавного воєнного утворення гунів на його руїнах стали з'являтися менші, але також небезпечні для слов'ян політичні об'єднання кочівників. Ними стали племена аварів або, як їх називали в літописах – обри. Вони були племенами, спорідненими з гунами і тому в письмових джерелах їх називали аваро-гунами [с. 23].

Авари походили, вважає професор М. Марченко, з середовища угро-тюркського населення Північного Казахстану. Це був народ з певною усталеною культурою та традицією кочівників. Як й інші кочівники, які прийшли у Північно-Східну Європу з Азії, авари в середині VI ст. перетнули Волгу і опинилися в південних степах між Азовським і Каспійським морями. Просуваючись на захід, вони приєднували до себе інші племена, що склали ядро сильного союзу. До цього союзу входили також болгари і склавини. Опинившись у Північному Причорномор'ї, об'єднані сили різноманітних племен на чолі з аварами в другій половині VI ст. змусили багату Візантію платити їм данину [с. 24]. Візантія виконувала ці вимоги з тим, щоб авари воювали з її противниками, якими були сабіри, утігури та слов'яни – анти. Підтримані Візантією, авари ходили війною по всьому Середньому Подунав'ї і перетворилися в найзапекліших ворогів Візантії. Коли ж анти, після поразки 602 р. назавжди зникли з історичної арени, на їх місце виступили інші, значно дрібніші політичні об'єднання східних слов'ян. Серед них літописець називає союз дулібів, які змушені були воювати з аварами, коли останні окупували Паннонію й утворили каганат.

Аварський каганат, державне утворення аварів у середині VI – кінці VIII століть, засноване каганом Баяном, було об'єднанням кочових племен, яке постійно нападало на своїх сусідів. Основу його економіки становили екстенсивне кочове тваринництво і воєнна здобич. У 796 р. після могутнього натиску франків упала головна фортеця аварів, і каганат перестав існувати [с. 25].

Далі у монографії професора М. Марченка мова йде про хозар. Вони з'явилися у Східній Європі наприкінці II – на початку III ст. Автор стверджує, що про походження хозар в історичній науці точаться суперечки до наших днів, але всі сходяться на думці, що хозари і болгари – це близькі за мовою племена, які належали до західно-тюркської мовної групи [с. 26]. На початку VI ст., завдяки вмілій політиці об'єднуватися в союзи з сусідніми тюркськими племенами, вони утворили свою державу – Хозарський каганат. На думку М. Марченка, саме хозари побудували таку мережу укріплених міст, як Ітіль, Баланджер, Маркел або Біла Вежа, Семендер, Камідзе і Саксин [с. 29]. Столиця каганату Семендер мала широкі торговельні зносини з країнами Сходу, в ній проживало населення різних народностей, існували церкви, мечеті й синагоги. Основу економічного життя хазар становили доходи від торговельних митних зборів, кочового господарства та данини з підкорених племен, зокрема в'ятичів, сіверян, полян та ін. [с. 31].

Другий розділ – «Київська Русь у боротьбі з кочовиками в IX – на початку XI ст.» присвячений дослідженню становлення етнічно-племінної та державної території Русі на чолі з Києвом, взаєминам з хозарами та болгарами, а також боротьбі з уграми, печенігами і торками. У ньому простежується процес становлення у східних слов'ян міцного державно-політичного об'єднання та визначається героїчний період в історії Східної Європи раннього Середньовіччя, пов'язаний з боротьбою слов'ян з навалюю

кочівників. Перед натиском степовиків слов'янське населення змушене було відступати у лісово-степову зону, залишаючи здебільшого в руїнах місця своїх давніх поселень. Кочівників, підкреслює автор, приваблювали в Європі не лише обширні скотові пасовища, але й пограбування сусідніх племен, що збагачувало військово-племінних вождів та їхні роди. Так хозари стали панувати над слов'янськими племенами від Волги до середньої течії Дніпра [с. 36].

Остаточо вирішив долю Хазарії київський князь Святослав, зруйнувавши каганат з його основними укріпленнями. Розгромивши Хазарський каганат, Русь зіткнулася з нападами угрів та печенігів. Автор стверджує, що угри або мадяри – це племена угро-фінської групи, близькі до предків сучасних зауральських вогулів і остяків, мова яких й понині близька до угорської. Їх переселення з Приуралля розпочалося в VI – VII ст., а середнього Подніпров'я вони досягли в 20-х рр. IX ст. Про перебування угрів на Київській землі свідчать староруські літописи, згідно з якими під тиском печенігів вони рушили в напрямку Карпат, захопили землі волохів. Осівши там, воювали з греками, моравами і чехами, а потім утворили власну державу [с. 39].

Щодо печенігів, то професор М. Марченко стверджує, що вони належали до групи тюркських племен раннього Середньовіччя, які населяли простори від Монголії до Дунаю. Вони кочували також між Уралом і Волгою. Перші контакти печенігів з Київською Руссю пов'язані з князюванням Ігоря (912–945 рр.). Разом з ним вони ходили війною на Візантію. У відсутності Святослава (964–972) нападали на Київ. А підкуплені візантійським імператором, зустріли князя на дніпровських порогах, нав'язали йому битву, в ній у 972 р. Святослав загинув [с. 45]. З того часу понад два сторіччя печеніги перетворилися на найзапекліших сусідів найбільших держав раннього Середньовіччя – Київської Русі, Візантійської імперії та Дунайської Болгарії. Їх наступниками в XI – початку XIII ст. стали кочові племена половців. У зв'язку з цим автор пише: «Історична наука до кінця XIX ст. не змогла відповісти на питання – в чому ж полягала сила кочовиків XI – XII і початку XIII ст., до навали яких була прикована основна увага, зокрема вся зовнішня політика південних князівств Русі» [с. 45].

«Героїчна боротьба Русі з половцями в XI до початку XIII ст.» – третій розділ монографії. У ньому автор на основі переконливої джерельної бази подає свою концепцію наслідків дослідження таких проблем, як соціально-економічний і політичний лад кочівників XI–XII ст., походи руських дружин у Половецький Степ, боротьба Русі з половцями в період феодальної роздробленості, мирні відносини Київської Русі з половцями, культурні взаємовпливи та історична доля половців.

У давньоруських літописах, писав автор, половецькі орди поділялися на дві головні гілки – східну, що розташовувалася на схід від Дніпра, і західну, кочів'я яких простиралося від Дніпра до Дунаю. З'явившись у причорноморських степах сучасної України, половці окупували найвигідніші райони, в першу чергу багаті на пасовиська – в Подонні та Приазов'ї. Пізніше їх розселення продовжувалося у західних землях. На кінець XI ст. серед половців стали відомі такі великі угруповання – орди: кримські, придніпровські, лукоморські половці, очолювані такими могутніми ханами, як Тугоркан, Шарукан, Боняк, Кончак та ін. [с. 61]. Половці поділялися на 11 колін або племен чи орд. У кожного племені були свої «кани» (хани), що очолювали орди, до яких входили багато куренів (сімей родичів).

Суспільно-класова диференціація у половців зробила великий крок уперед порівняно з печенігами. Половецько-кочівницькі утворення в своєму розвитку сягнули швидкого етапу розпаду первіснообщинних відносин і зародження нових, ранньокласових. У них досить успішно розвивалися феодальні відносини. Крім знатних багатих, воїнів, бідних, але вільних членів суспільства, є свідчення і про наявність рабів, здебільшого з числа захоплених у полон. Раби використовувалися також і як звичайний товар на ринках работоргівлі.

У монографії автора значна увага приділяється табірному кочуванню половців, що велося цілорічно. Стада складалися як з великої рогатої худоби та табунів коней, так і з овець та верблюдів. За джерельними даними орда налічувала 20–40 тис. чо-

ловік, причому нерідко переважали 40-тисячні орди. У пік розвитку половецького суспільства (XII ст.) на просторах східноєвропейських степів гуляло до 15 орд, що дорівнювало 500 – 600 тис. чоловік населення [с. 62].

Професор М. Марченко звертає увагу на високе військове мистецтво половців. Вони володіли всіма тогочасними знаряддями ведення війни. Головним озброєнням були лук зі стрілами, списи та бойові сокири, відбірні воїни блискуче володіли шаблею. Захисними засобами слугували шоломи та шкіряні чи металеві панцирі. Під кінець XII ст. половці мали вогнеметні пристрої, що стріляли на досить значні відстані. Здебільшого військо складалося з легкої кінноти і відзначалося блискавичною швидкістю нападу та відступу на спиритних легкохідних конях. Бойовий порядок війська утворювали декілька великих загонів, позаду яких розташовувалися резерви. Уміли вони також успішно форсувати численні ріки [с. 65].

У Київській Русі організація військового ладу була побудована за десятковою системою, що далі складала тисячі. Тисяча поділялася на сотні, а сотні на десятки. Така система була засобом поділу війська на чіткі тактичні одиниці. Засобом пересування війська у віддалені землі були коні, а на воді парусники та «лодьї», що вміщували до 50 воїнів. Озброєння воїнів Київської Русі залежало від їх майнової спроможності. Зброя князівської верхівки вироблялася з гартованої криці, інкрустованої коштовним срібним, іноді золотим чи емальованим оздобленням руків'я. Взагалі ж озброєння простих воїнів нічим не відрізнялося за своїм призначенням від візантійського чи західноєвропейського, поділяючись на зброю ударну, бойову й захисну. Списи були вдосконаленою масовою зброєю з наконечниками з гартованої сталі листоподібної та ланцеподібної, пірамідальної форми, що мали можливість пробивати щит чи панцир. Кожен воїн вправно володів луком, двосторонньо загостреним мечем чи сокирою. Захисними засобами слугували шоломи та кольчуги. До них відносилися також щити з металу або товстої шкіри. Щит, кольчуга й шолом були надійним захистом воїна в бою [с. 71].

Порівнюючи озброєння і тактику половецького і руського війська, автор монографії показує, що Київській Русі протистояла добре вишколена навала, яка успадкувала від своїх попередників високе військове мистецтво і навіть значно удосконалила його. Боронили Русь від кочівників реформовані ще Володимиром Великим руські дружини, які пройшли складний шлях своєї підготовки і виучки. Удосконалювалася техніка ведення воєнних дій, військове мистецтво та озброєння зробили значний крок уперед, а система організації війська відповідала вищому ступеню мобілізації всіх сил на захист землі руської.

На початку XII ст., підкреслює професор М. Марченко, завойовницька політика половецьких ханів набрала широкого розмаху і набула системи майже щолітніх походів на землі Київської Русі. Так, за підрахунками дослідників, половці здійснили на Русь 46 походів, шкода від яких була значною. Крім того, окремі походи були викликані внутрішніми обставинами в феодальних князівствах Русі. «Запрошеннями» половців у якості своїх союзників для бойових дій проти конкурентів за той чи інший стіл не грабували як чернігівські, так й інші представники роду Рюриковичів [с. 75].

Якщо упродовж XII ст. боротьба з половцями носила хвилеподібний агресивний характер з обох сторін, то в XIII ст. сутички їх з Руссю становилися дедалі рідшими й зовсім незначними. Причину такого затухання автор монографії бачив у зміні соціально-економічного і політичного життя половців. Половецькі вежі помітно перетворювалися на постійне місце проживання їх поселенців, що переходили до осілого життя, основою якого ставало землеробство. Трудове життя половецького населення змінювало його побут та культуру [с. 129].

Багатівкове сусідство Київської Русі з кочівниками, наголошує М. Марченко, не могло обмежитися лише військовими походами, перемогами та поразками двох воєвничих таборів. З огляду на об'єктивні обставини вони змушені були перебувати в економічних, культурних, сімейно-побутових та інших формах спілкування. Внаслідок внутрішніх соціально-економічних змін, які відбувалися в половецькому середовищі, а також впливу на них культури Київської Русі, кочівники поступово

втрачали свої не лише войовничі риси, але й виробляли в собі нові якості культурних народів, схожих на їхніх розвинених в культурному відношенні сусідів. Упродовж XII – на початку XIII ст. значна частина половців прийняла руську християнську віру як вищу форму ідеології феодального суспільства в порівнянні з язичництвом, яке панувало в кочівників. Взаємовплив між Київською Руссю і половцями відбувався також через родинні зв'язки та династичні шлюби. Літописи згадують десятки випадків одруження руських князів на половчанках, а в повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими [с. 130].

У загальних висновках монографії автор підкреслює, що в домонгольський період своєї історії Київська Русь пройшла складний шлях соціально-економічного, політичного та культурного життя. Вона виявилася здатною не лише затримати могутній наступ кочівників, але й вчинити на них такий натиск, який дав можливість звільнити руські землі від завойовників. Витримавши багатовіковий штурм, Київська Русь передала своїм нащадкам усі надбання матеріального й духовного багатства, свою високу культуру, яку врятували наші пращури від знищення та руїни.

Значної уваги заслуговує додаток до монографії, в якому доктор історичних наук, професор О. С. Рубльов досліджує наукову і громадсько-політичну діяльність автора. З цієї наукової розвідки ми дізнаємося, що Михайло Іванович Марченко, перший радянський ректор Львівського університету (1939–1940), автор багатьох оригінальних праць з історії України, народився 19 вересня 1902 року в с. Гатному (нині Києво-Святошинському районі Київської області). Після закінчення земської школи навчався два роки в інституті підготовки кадрів до Інституту червоної професури (ІЧП) при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті Рад (ВУЦВК), а потім три роки на основному (історичному) відділі Інституту червоної професури, спеціалізуючись з історії України.

Інститут червоної професури був вищим навчальним закладом УРСР, який готував висококваліфіковані кадри для наукової, викладацької і практичної роботи у народному господарстві й різних ділянках культурного будівництва, права та літератури. Рішенням директивних органів Михайло Іванович був направлений на роботу до Інституту історії України Академії наук УРСР. Як випускник Інституту червоної професури і ще не маючи дисертації, він призначається зав. сектором феодалізму. У жовтні 1939 р. його призначили ректором Львівського університету. За наполяганням нового ректора в січні 1940 р. урядовим рішенням Львівському університету було присвоєно ім'я Івана Франка, відкриті кафедри української мови, української літератури, української історії. Усі студенти університету мусили вивчати українську мову. На головному корпусі університету з'явилася вивіска: «Львівський український державний університет ім. Івана Франка». Поряд із запровадженням «українізації» навчального процесу в університеті, де навчання до цього велось польською мовою, новий ректор не тільки знайомився зі здобутками польської та зарубіжної літератури немарксистської історіографії, але як науковець збирав власну бібліотеку. Абсолютна більшість цих видань була заборонена в СРСР і зберігалася у так званих спецхранах. Перевезена до Києва, ця бібліотека стала причиною звинувачення Михайла Івановича у зберіганні та поширенні серед знайомих контрреволюційної націоналістичної літератури. Згодом його було звинувачено в організації контрреволюційної боротьби та спотворенні національної політики партії. У червні 1941 року М. І. Марченко був заарештований, а за недоведеністю обвинувачень у лютому 1944 року звільнений і до закінчення війни працював у Новосибірському педагогічному інституті. Після повернення до Києва читав лекції у столичних вишах. На засіданні вченої ради Ленінградського державного університету в лютому 1961 р. Михайло Іванович захистив докторську дисертацію на тему: «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Офіційними опонентами при захисті виступили академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, доктори наук, професори О. Л. Шапіто, А. О. Введенський та В. В. Мавродін. Наукові розвідки М. Марченка набули розголосу не лише проміж вітчизняних дослідників, а й в закордонному українознавстві. Серед них особливою увагою користуються «Історіографія» та праці по історії Київської Русі. Помер професор М. Марченко 22 січня 1983 року.

Завершуючи рецензію на визначену монографію, зазначимо, що завдяки наполегливій і старанній пошуковій та організаторській роботі професору М. Марченку вдалося зібрати й опублікувати важливий науковий матеріал з історії України. Можна фахово дискутувати з автором про те, що наприкінці XII ст. хан Кончак був висунутий половецькою верхівкою на керівництво всіма ордами (с. 64) чи про те, що в умовах кочового господарства половців була створена своя держава, як це стверджується в монографії (с. 65), але при цьому неперевершеною заслугою є те, що історіографія домонгольського періоду Київської Русі поповнилася новим важливим науковим виданням.

Володимир Половець

